

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 9 Sayı: 45 Volume: 9 Issue: 45

Ağustos 2016 August 2016

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

NEHCÜ'L-BELÂĞA'NIN ŞERİF RADÎ'YE NİSBETİ ŞERHLERİ VE KAYNAKLARI
DETERMINATION OF THE AUTHOR AND RESOURCES OF THE BOOK NAHJULBALAGHA (NEHCU'L-BELAGA) AND COMMENTARIES ON THE BOOK

Hikmet GÜLTEKİN*

Öz

Şii bir alim olan Şerif er-Radî tarafından yazılan *Nehcü'l-Belâğa* isimli eserin yazımı hicri 400 yılında tamamlanmıştır. Eser Hz. Ali'nin hutbe söz ve mektuplarından derlenmiştir. Sonraki dönemlerde eser Ehl-i Sünnet mensubu bazı alimler tarafından uydurulmuş olmakla eleştirilmiştir. Ayrıca eserin yazarının Radî ve ağabeyi Murtazâ kardeşlerden hangisi olduğunun belli olmadığı da söylenmiştir. Bu eleştirilerin temelinde eserin yazarının kaynak göstermemesi, bazı sahabileri eleştiren ve Şii inancı destekleyen konuşma metinlerine yer vermesi etkili olmuştur diyebiliriz. Eser sonraki dönemlerde oldukça meşhur olmuş ve üzerine çok sayıda şerh yazılmıştır. Bu makalede yazarın diğer eserlerinden, rical (biyografi) kitaplarından, *Nehcü'l-Belâğa* üzerine yapılan araştırma ve şerh kitaplarından hareketle eserin müellifinin tespiti, kaynakları ve şerhleri konuları incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Şerif er-Radî, *Nehcü'l-Belâğa*, Kaynak, Şerh, Yazar.

Abstract

The book *Nahjulbalagha (Nehcu'l-Belaga)* that was written by Sherif Radi -the shi'i author- was completed in 400 AH. The book is collected from khutbas, says and letters of Hz. Ali. In later times *Nahjulbalagha (Nehcu'l-Belaga)* was criticised for being fabricated by some scholars of people of sunnah. In addition, some people said that it is not certain which one of the brothers -Sherif Radi and his big brother Mortaza- has written the book. The author does not show any resource and uses some texts that revile thoughts of poeple of sunnah and support shia and these two reasons caused the complaints that was mentioned before. Subsequently, the book became popular and some commentaries were written on *Nahjulbalagha (Nehcu'l-Belaga)*. In this article determination of the author and resources of the book and the commantaries on it will be analyzed with referance to other books of the author, biography books (rijal books) and the researchs and the commentaries on the book.

Keywords: Sherif Radi, *Nahjulbalagha (Nehcu'l-Belaga)*, Resource, Commentary, Author.

Giriş

Nehcü'l-Belâğa Şii bir âlim olan Şerif er-Radî'nin (406/1015) yazdığı, Hz. Ali'ye isnat edilen hutbe, mektup ve sözlerden derlenen bir kitaptır. Radî imamların sözlerini toplamak için başladığı *Hasâisü'l-Eimme*¹ isimli kitabını yazarken Hz. Ali'nin sözlerinin beğenilmesi üzerine eserini *Hasâisü Emîri'l-Mü'minîn* bölümüyle bitirip, onun genişletilmiş hali olan *Nehcü'l-Belâğa*'yı yazmaya başlamış ve bu eserini de on beş yılda tamamlamıştır. Zaman içerisinde oldukça meşhur hale gelen ve edebî metinler içeren eser, naklettiği sözlerin gerçekte Hz. Ali'ye ait olmadığı yönünde eleştirilmiştir. Şii kökenli âlimler eserin içerisindeki sözlerin kesin olarak Hz. Ali'ye ait olduğunu, eserin kaynağa ihtiyaç duymadığını çünkü kendisinin kaynak olduğunu iddia etmektedirler. İbn Hallikân (681/1282), İbn Teymiyye (728/1328), Ahmed Emîn (1377/1954) gibi Şii kökenli olmayan âlimler eserin içerisindeki bütün sözlerin Hz. Ali'ye ait olduğunu kabul etmez aksine bir kısım konuşmaların uydurma olduğunu iddia ederler. Hatta eserin gerçek müellifinin Şerif er-Radî olup olmadığı da tartışma konusu yapılmıştır. Bu makalede *Nehcü'l-Belâğa*'nın müellifi, şerhleri ve kaynakları konularını ele almaya çalışacağız.

Nehcü'l-Belâğa'nın Müellifi

Bu konudaki tartışmalar, İbn Hallikân'ın, kitabı er-Radî'nin ağabeyi Murtazâ'ya da nisbet etmesinden kaynaklanmaktadır. *Nehcü'l-Belâğa*'nın sihhati konusuna herhangi bir faydası olmayan bu mesele kanaatimizce gereğinden fazla büyütülmüştür. İbn Hallikân ile başlayan bu tartışma, ondan sonra gelen âlimler tarafından sürdürülmüştür. Bu tartışmayı başlatan İbn Hallikân şöyle demektedir:

"İnsanlar Hz. Ali'nin sözlerinden derlenen *Nehcü'l-Belâğa* hakkında acaba Murtazâ mı yoksa kardeşi Radî mi derledi diye şüpheye düştüler. Bazıları şöyle dediler; Bu sözler Hz. Ali'nin sözleri değildir. Bu sözleri derleyen bunları uydurmuş ve Hz. Ali'ye nisbet etmiştir."²

Aslında bu tartışmanın mezhep çatışmasının yapay bir sonucu olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü Radî eserini her ne kadar Hz. Ali'nin edebî yönünü göstermek amacıyla yazmışsa da, derlediği bazı

*Yrd. Doç. Dr. Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ er-Radî (ts). *Hasâisü'l-Eimme (Hasâisü Emîri'l-Mü'minîn)*, nşr. Muhammed Hâdî el-Emîni, Meşhed: Mecmeu'l-buhûsi'l-İslâmiyye.

² Bkz. İbn Hallikân (1972). *Vefeyatü'l-a'yân*, III, 313, nşr. İhsân Abbâs, Beyrut; el-Hiraşî, Süleymân Sâlih, (2009). *Teşrihü Şerhi Nehci'l-Belâğa*, 8, Riyad: Dârü'l-âli ve's-sahb.

metinlerle imametın özelliğe Ehl-i Beyt'in hakkı olduğunu ısrarla vurgulamıştır. Bir diğer bir diğer sebep de şia'nın sevmediği bazı meşhur sahabelerin aleyhinde bir konuşmayı esere almak suretiyle Radı'nın sahabe dışmanlığı olarak değerlendirilebilecek bir tutum sergilemiş olmasıdır. Kanaatimizce eserin müellifi konusundaki tartışmasının altında yatan temel saik de budur.

şii âlim eş-şeyh el-Emîni, *el-Gadîr* isimli eserinde *Nehcü'l-Belâĝa* üzerine yazılan şerhleri saydıktan sonra eserin müellifi konusunda şunları söylemektedir:

"Bu âlimlerin hiçbirisi *Nehcü'l-Belâĝa*'nın şerif er-Radı'nın eseri olduğundan şüphe duymamaktadırlar. şii kaynaklı Mu'cem'ler de bu konuda onlarla mutabıktırlar. Ehl olan kimselerin yazdığı terceme-i hallerde eserin Radı'ye ait olduğuna dair bir delil bulursun."³

el-Emîni bu konuda Necâşi (450/1058)⁴ ve eş-şeyh Müntecebüddin (585/1189)'in *Fihrist*'lerine bakmayı tavsiye etmektedir.⁵

Kanaatimize göre müellifin kimliği konusunda en önemli belge *Nehcü'l-Belâĝa*'nın müellifi olduğuna inandığımız Radı'nın diğer eserleridir. Radı bu gün için elimizde mevcut olan eserlerinden *el-Mecâzâtü'n-Nebeviyye*'de ve tefsirinde (*Hakâikü't-te'vîl*) muhtelif yerlerde *Nehcü'l-Belâĝa*'nın kendi eseri olduğunu söylemekte ve ona atıflarda bulunmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Radı'nın eserlerinde *Nehcü'l-Belâĝa*'ya atıfta bulunduğu yerler şunlardır:

"Biz bunu *Nehcü'l-Belâĝa* isimli Hz. Ali'nin bütün sözlerinden seçtiklerimizi topladığımız kitapta zikrettik."⁶ "Biz bu sözü *Nehcü'l-Belâĝa* isimli kitabımızda zikrettik."⁷ "Hz. Ali'nin Kümeyl b. Ziyad en-Neha'i'ye söylediği bu sözü *Nehcü'l-Belâĝa*'da zikrettik."⁸ "Bu söz lafzında bazı değerikliklerle birlikte Emîrü'l-Mü'minin Ali b. Ebî Tâlib'in sözü olarak da rivayet edilir. Biz bunu *Nehcü'l-Belâĝa* isimli kitabımızda zikrettik ki, o kitap Hz. Ali'nin sözlerinden seçilenleri içermektedir."⁹ "Kim bu işaret ettiğimiz şeyin delilini bilmek isterse yazdığımız ve *Nehcü'l-Belâĝa* adını verdiğimiz kitabımıza baksın. Biz bu kitabı Emîrü'l-Mü'minin'in bütün hutbelerinden, mektuplarından, nasihat ve hikmetli sözlerinden seçilenleri kapsayacak şekilde üç bölüm olarak hazırladık."¹⁰

Radı *Nehcü'l-Belâĝa*'da da *el-Mecâzâtü'n-Nebeviyye* isimli eserin kendisine ait olduğunu söylemektedir: Hatib'in 466. , İbn Ebü'l-Hadîd'in ise 475. söz olarak verdiği Hz. Ali'nin, "Göz, insanın gerisinin bağıdır"¹¹ şeklindeki sözünün izahı sadedinde şöyle demektedir:

"..Bu söz en meşhur ve açık (zahir) sözlerindedir.¹² Bazı kimseler bu sözü Emîrü'l-Mü'minin'in sözü olarak rivayet etmişlerdir." Müberred bunu "*el-Muktezab*"da "*el-Lafzü'l-Ma'rûf*" babında zikretmiştir. Biz bu istiare hakkında "*Mecâzâtü'l-âsâri'n-Nebeviyye*" isimli kitabımızda bazı şeyler söylemiştik."¹³

Yukarda Radı'nın kendi eserlerinde geçen işaret ettiğimiz yerlere ilaveten *Nehcü'l-Belâĝa*'nın müellifi'nin Radı olduğunu gösteren diğer delilleri de şu şekilde sayabiliriz:

1. Radı *Nehcü'l-Belâĝa*'nın kendisine ait olduğunu söylemekte ancak büyük kardeş Murtazâ'nın *Nehcü'l-Belâĝa*'yı kendisine nisbet ettiği bilinmemektedir. şayet her iki kardeşin de eserin yazımında katkısı olduğu düşünülse bile Radı eserin kendisine ait olduğunu söylemektedir. Buna karşılık Murtazâ'dan bu konuda bir söz sadır olmadığına göre eser Radı'ye aittir. Murtazâ eserin yazımına ancak katkıda bulunmuş olabilir.

2. *Nehcü'l-Belâĝa*'nın ilk şarihlerinden herhangi birisinin eseri Murtazâ'ya nisbet ettiği bilinmemektedir. İlk şarihler bu eseri hep Radı'ye nisbet etmişlerse bu konuda aksi yönde bir kanaat oluşmamış demektir. Bu takdirde İbn Hallikân ve onu takip edenlerin eseri Murtazâ'ya da nisbet etmeleri sadece zanna dayalı bir görüş demektir.

3. Radı bazen dedesi İbrahim el-Murtazâ b. el-İmâm Musa b. Cafer sebebiyle Murtazâ lakabıyla da anılmaktaydı. Bu lakap aynı zamanda kardeşi için de kullanılıyordu. Alevilere (Tâlibilere) *Nakîbü'n-Nükabâ* olarak tayin edildikten sonra ailede Murtazâ lakabıyla anılan diğer şahıslardan ayırt edilebilmesi için Radı lakabıyla anılmaya başlandı. Bu durum *Nehcü'l-Belâĝa*'nın müellifi kimdir sorusuna cevap olarak hem Radı hem de Murtazâ'nın isimlerinin verilmesine sebebiyet vermiş olabilir. Kaynaklarda *Nehcü'l-Belâĝa*'nın

³ Emîni (1977). *el-Gadîr*, IV, 193, Beyrüt: Dâru'l-kütübi'l-Arabiyye.

⁴ Necâşi (1416). *Ricâl*, 399 (nr. 1065) Beyrüt: Dâru'l-advâ. Necâşi, Radı'nın kitaplarını sayarken, *Nehcü'l-Belâĝa*'yı da saymaktadır.

⁵ Emîni, *el-Gadîr*, IV, 193.

⁶ Radı (ts). *el-Mecâzâtü'n-Nebeviyye*, 39-40, 67, Kum: Mektebetü basireti.

⁷ Radı, *el-Mecâzâtü'n-Nebeviyye*, 251 (*el-Gadîr* müellifi Abdu'l-Hüseyn Ahmed el-Emîni en-Necefi, esere atıfta bulunurken sözlerin geçtiği yerlerin sayfalarını 41, 161, 223, 252 olarak vermektedir. Ancak bizim elimizdeki inceleme imkânı bulduğumuz pdf formatındaki nüshada verdiğim sayfalarda geçmektedir.

⁸ Radı, *el-Mecâzâtü'n-Nebeviyye*, 251.

⁹ Radı, *el-Mecâzâtü'n-Nebeviyye*, 199.

¹⁰ Bkz. Radı (ts). *Hakâikü't-te'vîl*, 167, Dâru'l-muhacere; el-Emîni, *el-Gadîr*, IV, 194.

¹¹ Hatib, Abdü'z- Zehra el- Hüseyini (1985). *Mesâdirü Nehci'l-Belâĝa ve Esânîdüh*, IV, 315, Beyrut: Dâru'l-advâ). Radı *el-Mecâzâtü'n-Nebeviyye*'de sözü merfu olarak Hz. Peygambere nisbet etmektedir. Bkz. s. 277.

¹² Hatib, *Mesâdir*, IV, 315 (466. söz).

¹³ İbn Ebü'l-Hadîd (1959). *şerhu Nehci'l-Belâĝa*, XX, 186; Hatib, *el-Mesâdir*, IV, 315-316.

müellifi olarak Ebü'l-Kasım el-Murtazâ'nın isminin de verilmesi muhtemelen bu hatadan kaynaklanmaktadır.¹⁴

4. İlk dönem Şîî ricâl müellifi olan Necâşî eseri Radî'ye nisbet etmektedir. Necâşî'nin doğum tarihi 372 /982, ölüm tarihi 450/1058'dir. Doğum yeri Bağdat olan Necâşî, Radî'nin öldüğü sene otuz yaşını aşmış durumdadır. Hayatını Bağdat'ta geçiren Necâşî'nin hocalarından birisi, Radî'nin de hocası olan Şeyh Müfid'dir (312/924).¹⁵ Bu durumda onun Radî'yi birinci derecede tanıyanlardan olması gerekmektedir. Şayet o dönemde eserin Murtazâ'ya ait olduğu konuşuluyor olsaydı Necâşî'nin buna işaret etmesi gerekirdi. Çünkü bu konuda onun yanlış ve yanıltıcı bilgi vermesini gerektirecek bir sebep yoktur. Yani eser Murtazâ'ya ait olsaydı bunu söylemenin zararı olmayacağı gibi, eseri Radî'ye nisbet etmenin de Şia açısından herhangi bir faydası yoktur.

Yukarıda saydığımız gerekçeleri göz önünde bulundurduğumuz zaman bu konuda şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: Ulaşabildiğimiz delillere göre *Nehcü'l-Belâğa* Şerif Radî tarafından kaleme alınmış bir eserdir. Bunun aksini söyleyenlerin ortaya koyabildikleri bir delil yoktur.

Yazma ve Matbu Nüshaları

"*Nehcü'l-Belâğa'nın Müellifi ve Metni İle İlgili Problemler*" başlıklı makalenin yazarı Sıddık Korkmaz İstanbul'da bulunan üç yazma nüshayı zikretmektedir.¹⁶ Seyyid Abdulaziz Tabatabaî imzasıyla <http://www.tebyan.net/Islam/Nahjulbalagha/2008/6/2/67705.html> adresinde¹⁷ ise uzunca bir liste verilmekte olup, 169 nüsha ve buldukları kütüphanelerin isimleri sıralanmaktadır.¹⁸ Ancak bu listenin doğruluğunu araştırma imkânımız olmadı.

Nehcü'l-Belâğa'nın matbu nüshalarına gelince; Mısır ve başka yerlerde çeşitli baskıları yapılmakla birlikte bilinen, baskısı bulunabilen veya internet ortamında ulaşılabilen nüshalar şunlardır:

1. Nehcü'l-Belâğa: Muhammed Abduh Şerhi, Daru'l-fikr, Beyrût, 1996; **2. Nehcü'l-Belâğa:** Muhammed Abduh Şerhi, Dârü'l-ma'rife, Beyrût trs.; **3. Nehcü'l-Belâğa:** Abdulaziz Seyyid el-Ehel tarafından tabedilmiştir, Beyrût 1954/1374; **4. Nehcü'l-Belâğa:** Muhyiddîn el-Hayyât tarafından tabedilmiştir, Beyrût trs.; **5. Nehcü'l-Belâğa:** Kutbuddîn er-Râvendî şerhi. Kutbuddin Ebü'l-Hüseyin Sa'id b. Hibetullah er-Râvendî (573/1177), *Minhâcü'l-berâe*, nşr. es-Seyyid Abdullatif el-Kühkemerî, Kum 1406; **6. Nehcü'l-Belâğa:** Şerhu İbni Ebi'l-Hadîd (656/1258), Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim'in tahkiki ile tabedilmiştir, Mısır, İsâ Halebî matbaası, 1963/1383; **7. Nehcü'l-Belâğa:** İbn Meysem el-Behrânî (679/1210) şerhi, Haydariyye Matbaası, Tahran 1378.¹⁹; **8. Nehcü'l-Belâğa:** Dârü'l-kütübî'l-Bennânî, Beyrût 1968/1387.²⁰; **9. Nehcü'l-Belâğa:** es-Seyyid Sâdık el-Müsevî tahkiki, ed-Daru'l-İslâmiyye, Lübnan 1414/1993 (828 sayfa).²¹; **10. Nehcü'l-Belâğa:** Nşr. eş-Şeyh Fâris el-Hassûn, Sitâre matbaası, İran 1419/1998.²²; **11. Nehcü'l-Belâğa:** Ayetullah el-Uzma es-Seyyid Muhammed el-Hüseyini eş-Şîrazî'nin ta'likiyle, Daru'l-ulûm, Beyrût 1429/2008; **12. Nehcü'l-Belâğa:** es-Seyyid Abdüzzehra el-Hüseyinî el-Hatîb, Dârü'l-advâ, Beyrût 1405/1985.²³

Kaynakları

Şerif Radî eserine aldığı hutbe, söz ve mektuplar için nadirat dışında kaynak zikretmemektedir. Bu sebeple onun kaynaklarını tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Radî, kaynakları arasında olduklarını

¹⁴ Süleymân Sâlih el-Hiraşî (1978). *Teşrihu Şerh-i Nehcü'l-Belâğa*, 27, Riyad.

¹⁵ Bkz. Öz, Mustafa (2006). "*Necâşî Ahmed b. Ali*", *DİA*, XXXII, 475, İstanbul: TDV Yayınları.

¹⁶*Nehcü'l-Belâğa*, Ali b. el-Hüseyin b. Musa el-Bağdâdi eş-Şerif el-Murtaza; Müstensih, Ali b. Muhammed, 381 vr. Bulunduğu kütüphane: Süleymaniye/*Reisü'l-küttâb*, 941; Müstensih: Ahmed b. Şahab el-Misri, 381 vr.; *Reisü'l-küttâb*, 943; Müstensih: Abdullâh b. Ukayl. 197 vr.; Ayasofya, 4343 Müstensih: Hafız Ahmed el-Erdistavi, 252 vr. Bkz. Korkmaz, Sıddık (2007). *Nehcü'l-Belâğa'nın Müellifi ve Metni İle İlgili Problemler*, Bahar-2007, s. 165, Konya: SÜİFD.

¹⁷ 04.7.2016 tarihi itibarıyla adresteki bilgilere ulaşılabilir.

¹⁸ Tabatabaî'nin verdiği bilgilere göre bu nüshaların dört tanesi İstanbul'da bulunmaktadır: "1. (25)- 568 yılının nüshası: Ali b. Muhammed b. Ebi Said b. Mansur'un hattıyla h. 568 yılı Rebülevvel ayında yazılmıştır. Bu nüshayı İstanbul Süleymaniye'de *Reisü'l-küttâb* kütüphanesinde 442 numarada gördüm; 2. (57)- 684. yıl nüshası: Niku Ali b. Muhammed es-Sükûnî'nin 684 tarihinde yazdığı nüshadır. Bu nüsha Süleymaniye kütüphanesinde olup *Reis'ül-Küttâb* bölümünde, 943 numarada kayıtlı bulunmaktadır. 3. (97)- 727. yılı nüshası: Muhammed b. Hasan b. Hüseyin Nesevî'nin hattıyla olup Ramazan 727 tarihi itibarıyla yazılmıştır. Bu nüsha İstanbul, Süleymaniye-Laleli Kütüphanesinde 1956 numarada kayıtlı bulunmaktadır. (Alıntı yaptığımız kaynakta bu şekilde verildiği için biz de aynısını yazdık). 4. (145)- 945. yılı nüshası: Bu nüsha Hattat Muhammed b. Ali Evhadi Tabib'in güzel hattıyla ve 10 Recep 945 tarihiyle yazılmıştır. Bu nüsha ilk sayfada yaldızlı başlıklarla süslenmiştir. Bu nüshayı İstanbul Süleymaniye kütüphanesinde *el-Mektebet'ül Hamidiyye*-490 numarasında gördüm."

¹⁹ Râvendî, İbn Ebü'l-Hadîd ve el-Behrânî şerhleri önce *Nehcü'l-Belâğa'nın* metnini verip sonra şerh ettikleri için bu esere bu kısımda yer verdik. Ayrıca bu üç eser kendilerine en çok bakılan ve itibar edilen şerhlerdir.

²⁰ Subhi es-Sâlih tarafından hazırlanıp tabedilmiş, 2004 yılında bu nüshanın dördüncü baskısı yapılmıştır.

²¹ Bu nüshada hutbeler ve mektuplar konularına göre tertip edilmiştir.

²² Bu baskıda sayfa, 8-10 arasında Subhi es-Sâlih metni ile mahtut nüsha arasında 20 kadar farklılık bulunduğu işaret edilmektedir.

²³Bu baskı aslında *Mesâdiru Nehcü'l-Belâğa ve Esânîdüh* adıyla bir tahrir çalışmasıdır. Ancak eser tam metin olarak verilmekte sonra şerh edilmektedir.

düşündüğümüz Küleynî (328/940)²⁴, Şeyh Sadûk (381/991) ve Müfid (413/1022) gibi Şii âlimlerin adını da hiç zikretmemektedir. Kendisi Şeyh Sadûk'a yetişmiş, onun talebesi olan Müfid'in de öğrencisi olmuştur. Onun bu tavrı dikkat çeken bir ayrıntıdır. Bunun sebebi, Şii-Sünnî çatışmasının had safhada olduğu dönemin Bağdat'ında yazdığı eserinin, sadece Şiiler tarafından kabul gören bir eser olmasını istememesi olabilir. Belki bazı hocalarının Sünnî âlimler olması da bu tavrında etkili olmuş olabilir. Çünkü onun bilinen ve eserlerinde adını zikrettiği hocalarının çoğunluğunu teşkil eden şu isimler Şii kökenli değillerdir:

Ebû Saîd Hasan es-Sirâfî (368/978) (Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. el-Merzubânî en-Nahvî)²⁵; Ebû Ubeydillâh²⁶ Muhammed b. İmrân el-Merzubânî (384/994)²⁷; Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî Mevsilî (392/1001)²⁸; Ebû'l-Hasan Ali b. İsa er-Rib'î en-Nahvî el-Bağdâdî (420/1029)²⁹; Ebû'l-Hasen Kâdî'l-Kudât Abdulcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî eş-Şafîî el-Mu'tezilî (415/1024)³⁰; Ebû Bekir Muhammed b. Mûsâ el-Havârizmî (403/1012)³¹; Ebû Hafs Ömer b. İbrahim b. Ahmed el-Kinânî (390/999)³²; Ebû'l-Kâsım İsa b. Ali b. İsa b. Dâvûd b. el-Cerrâh (391/1000)³³; Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed el-Esedî el-Ekfânî (405/1014)³⁴; Ebû İshâk İbrâhîm b. Ahmed b. Muhammed et-Taberî el-Fakîh el-Mâlikî (393/1002).³⁵

Bütün bunlara ilaveten Radî bir dönem Büveyhîlerin de desteğiyle halife olma arzusuna kapıldığı için İslam coğrafyasında çoğunluğu teşkil eden Sünnî Müslümanların düşmanlığından uzak durmak istemiş olabilir.³⁶

Radî'nin eserinde Zikrettiği Râvî isimleri

1. Mes'ade b. Sadaka'nın el-Eşbâh³⁷ isimli hutbeyi İmâm Cafer-i Sâdık'tan rivayeti

İbn Ebû'l-Hadîd nüshasında böyle geçmektedir. Bu hutbe 89. hutbe³⁸ olup *Nehcü'l-Belâğâ*'nın bazı baskılarında "Mesade b. Sadaka, Cafer-i Sâdık'tan rivayet etti" ifadesi kullanılmamakta sadece "Eşbah" olarak bilindiği ifade edilmektedir.

Tûsî (406/1068), Ebu Ahmed³⁹ Mes'ade b. Sadaka el-Absî⁴⁰ el-Basrî'yi, Cafer-i Sâdık'ın (148/766) ashâbı arasında zikretmektedir.⁴¹ "Hutabu Emiri'l-Mü'minin" isimli bir kitabı vardır.⁴² Keşşî onu Betrî (Butrî) olarak nitelermektedir.⁴³ Kendisi Küleynî'nin ve Şeyh Sadûk'un rivayet zincirinde de bulunmaktadır. Şii

²⁴ Subhânî'ye göre Küleynî'nin ölüm tarihi h. 329'dur. Bkz. Subhânî (h. 1421). *Durûsu Mûceze*, 18, Kum: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık. *DİA*'da "Küleynî" maddesini yazan Mustafa Öz, Necâşî'nin verdiği 329 (Mayıs 941) tarihini doğruya daha yakın olarak görmektedir. Bkz. Öz, Mustafa (2002) "Küleynî", *DİA*, XXVI, 538, Ankara: TDV Yayınları.

²⁵ Emîni, *el-Gadîr*, IV, 183; Kûhkemerî, Abdullatif b. Ali Ekber el-Hüseynî (h. 1406). *Minhâcü'l-berâe mukaddimesi*, 34, Kum: Mektebetü Âyetillâh el-Mer'âşî; Azîz Seyyid Câsim (ts). *el-İğtirâb fi hayati ve şî'ri eş-Şerîfer-Radî*, 99, Beyrut: Dârü'l-Endülü's.

²⁶ Bkz. Radî, *el-Mecâzâtü'n-Nebeviyye*, 217, 218.

²⁷ Emîni, *el-Gadîr*, IV, 183; Azîz Seyyid Câsim, *el-İğtirâb*, 98. Zikredilen her iki müellif te bu hocasının adını Ebû Abdillâh b. İmrân el-Merzubânî olarak vermektedirler. Bu bir yanlışlık olsa gerektir. Çünkü Radî *el-Mecâzât'*ta Mu'tezilî olan bu hocasının adını Ebû Ubeydillâh olarak zikretmektedir.

²⁸ Emîni, *el-Gadîr*, IV, 184; Azîz Seyyid Câsim, *el-İğtirâb*, 97.

²⁹ Radî, *el-Mecâzâtü'n-Nebeviyye*, 68, 389.

³⁰ Emîni, *el-Gadîr*, IV, 184; Azîz Seyyid Câsim, *el-İğtirâb*, 97; Kûhkemerî, *Minhâcü'l-berâe*, 33.

³¹ Radî, *el-Mecâzâtü'n-Nebeviyye*, 85, 145. Hanefî şeyhi ve fakîhi olarak kabul edilen birisidir. Bkz. Azîz Seyyid Câsim, *el-İğtirâb*, 97; *el-Gadîr*, IV, 184.

³² Radî, *el-Mecâzâtü'n-Nebeviyye*, 242.

³³ Bkz. Radî, *el-Mecâzâtü'n-Nebeviyye*, 241 (195. hadisin şerhinde).

³⁴ Emîni, *el-Gadîr*, IV, 185; Azîz Seyyid Câsim, *el-İğtirâb*, 99.

³⁵ Kûhkemerî, *Minhâcü'l-berâe*, 34.

³⁶ Bizi bu kanaate götüren en önemli sebep Murtazâ'nın kitaplarıdır. Çünkü o eserlerinde açıkça Sünnî inancı eleştirmekte ve sahabe düşmanlığı yapmaktadır. Onun *Şerhu'l-Menâm* isimli eseri bu tavrına örnek gösterilebilir. Küçük kardeş Radî ağabeyi Murtazâ'ya göre mutedil ve daha makul bir tavır sergilemektedir.

³⁷ "el-Eşbah" kelimesi, şahıslar anlamında olup melekler kastedilmiştir. Bkz. Adnan Demircan (2009). *Hiz. Ali Nehcü'l-Belâğâ*, 92, İstanbul: Beyan Yayınları.

³⁸ Hatîb, *el-Mesâdir*, II, 141-168.

³⁹ Necâşî *Ebû Muhammed* ve *Ebû Bişr* şeklinde künyelendiğini de söylemektedir.

⁴⁰ Necâşî *Abdî* şeklinde vermektedir.

⁴¹ Tûsî (h. 1415)., *Ricâl*, s. 307 (nr. 4521), Kum: Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî.

⁴² Necâşî (h. 1416). *Ricâl*, s. 415 (nr. 1108), Beyrût: Dârü'l-advâ.

⁴³ Keşşî, Ebû Amr Muhammed b. Ömer, *Ricâl*, s. 390 (nr. 733), Kerbela: Müessesetü'l-a'lâmî. Muhammed b. İshâk'ın tercemesinde. Bu kelimenin okunuşu bazı yerlerde "Betri" olarak geçmektedir. Bkz. Öz, Mustafa (2011). *Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları*, 101, İstanbul: Ensar Neşriyat. Ancak Bazı Şii kaynaklarda "bâ"nın zammıyla "Butri" olarak okunduğuna işaret edilmektedir. (Bkz. *Men lâ yahdüruhu'l-fakîh*, IV,544 (Erişim: 13. 5. 2016, www.Ghaemiyeh.com.) (Kitabın sonunda Şii fırkalar hakkında bilgi veren ilave bölüm); Hâfızyan el-Bâbilî (h. 1424). *Resâil fi dirâseti'l-hadîs*, II, 57, Kum: Dârü'l-hadis. Bunlar Hasan b. Sâlih b. Hayy (169/785) ile Kesîr en-Nevâ (yahut Küseyr en-Nevvâ) el-Ebter'in mensuplarıdır. Kesîr'in erkek nesli devam etmediği için (ebter), fırka *Betriyye* diye anılmıştır. Hayyât'ın belirttiğine göre ise bu fırkanın *Betriyye* ismiyle anılmasının sebebi, sûreler arasında "bismillah" lafzını açıktan okumayıp sadece Fâtiha'nın başında açıktan okumalarından (beteru'l-cehr) dolaydır. Bir başka kavle göre bunlar Osman'ın ilk altı yılında hilafetinden teberri ettikleri için *Betriyye* diye anılmışlardır. (Bkz. Öz, Mustafa, *Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları*, 101). *Betriyye* Şia içerisinde imamete Hz. Alî'nin daha layık olduğuna inanmakla beraber, ümmetin kararıyla hilafete gelen ilk iki halifenin hilafetini de meşru sayan bir fırkadır. İmamîyye mezhebi mensupları bunları Zeydiyye mezhebi mensubu saymaktadırlar. Bazı Şii âlimler bunlara bu ismin niçin verildiği ve yollarının yanlış olduğu hakkında katılmadığımız bilgiler vermektedirler. (Bkz. Hâfızyan el-Bâbilî, *Resâil fi dirâseti'l-hadîs*, II, 57; *Men lâ yahdüruhu'l-fakîh*, IV,544 (Kitabın sonunda Şii fırkalar hakkında bilgi veren ilave bölüm).

kaynaklar onu sika olarak nitelemektedir. Onun haberleri Şia'dan Cemil b. Derrac ve Hariz b. Abdillah gibilerin haberlerine göre daha müstakim ve sağlam kabul edilir.⁴⁴

2. *Nevfü'l-Bikâli (Bikkâli)'nin iki rivayeti*

Bu zat *Nehcü'l-Belâğa*'daki 180. hutbeyi rivayet etmiştir.⁴⁵ Radî hutbeyi bu zatın rivayet ettiğini söylemekte ancak hangi kitaptan aktardığını söylememektedir. Radî'nin *Nevfü'l-Bikâli*'den diyerek verdiği bir diğer rivayet ise 104. sözdür.

Nevfü'l-Bikâli Yemenli Ka'bü'l-Ahbâr'ın üvey oğlu olup âlim birisidir.⁴⁶ Dımaşk veya Filistin ehliendir.⁴⁷ Mısır ehlienden olduğu da söylenmiştir.⁴⁸ Sevbân, Abdullah b. Amr b. el-Âs, Ali b. Ebi Tâlib, Ka'b el-Ensârî ve Ebû Eyyûb el-Ensârî'den rivayette bulunmuştur. Kendisinden de Hâlid b. Sabih, Said b. Cübeyr⁴⁹, Ebû İmrân el-Cüveni⁵⁰, Ebû İshâk el-Hemedânî, Ebû Ta'me Nesîr b. Za'lûk, Hâlid b. Sabih ve daha başkaları rivayette bulunmuşlardır.⁵¹ Künyesi Ebû Yezîd olup, Ebû Amr ve Ebû Reşîd'de denilmektedir. Kıssalar rivayet eden birisi olup, kaynaklarda sadece İbn Hibbân tarafından tevsik edilmiştir.⁵² Muhammed b. Mervân ile birlikte (Rumlara karşı) çıktığı Sâife'de öldürülmüştür.⁵³

3. *Dırâr b. Damre ed-Dubâbî'nin haberi*

Radî 77. sözü naklederken onun adını zikretmektedir.⁵⁴

"Dırâr b. Damra ed-Dubâbî, Şam'a gidip Muâviye'nin yanına vardığında Muâviye kendisine Emir'ul-Mü'minin Hz. Ali'yi sordu. Dırâr şöyle dedi: "Şahadet ederim ki onun, ibadet ettiği yerlerden birinde, gece karanlık basınca mihrabında eliyle sakalını tutup, yılan sokmuş birisi gibi kıvranarak ve hüzünlü birisi gibi ağlayarak şöyle dediğini gördüm:

"Ey dünya! Ey dünya! Uzaklaş benden. Kendini bana sunar da beni mi arzularsın? Senin vaktin gelmedi, Heyhat! Benden başkasını aldat; benim sana ihtiyacım yok. Seni dönüşü olmayacak şekilde üç talakla boşadım. Senin ömrün kısa, değer azdır, seni arzulamak hakirliktir. Ah! Azığın (ibadetin) azlığından, yolun uzunluğundan, yolculuğun uzaklığından, varılacak yerin (mahşerin) zorluk ve büyüklüğünden (ah ki ne ah!)"⁵⁵

Dırâr b. Damre aslen Ebû Tâlib'in kızı Ümmü Hânî'nin kölesi olup Muaviye'ye karşı Hz. Ali'nin has adamlarındandır.⁵⁶ Dırâr burada zikredilen sözü Muaviye'nin huzurunda söylemiştir. Ebu Nuaym'in *Hilyetü'l-evliyâ*'da mu'an'an bir senetle naklettiğine göre Muaviye ona Hz. Ali'den bahsetmesini istemiş, Dırâr kendisini bu konuda mazur görmesini istemişse de Muaviye ısrar edince konuşmuş ve yukarda geçen sözü söylemiştir.⁵⁷

Ebu Nuaym'in verdiği sened şu şekildedir:

"Süleyman b. Ahmed+Muhammed b. Zekeriyâ el-Gilâbî+Abbâs+Bikâr ed-Dabbî+Abdolvâhid b. Ebi Amr el-Esedî+Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî+Ebû Sâlih"

Rivayetin senedindeki Basralı Muhammed b. Zekeriyâ el-Gilâbî tarih yazarı olup⁵⁸, hakkında eleştiriler yapılmış müttehem bir kimsedir⁵⁹, zayıftır. Dârekutnî hadis uydurduğunu söylemiştir.⁶⁰ İbn Hacer ve başkalarının işaret ettiği bir rivayeti "*Ümmetim içinde her peygamberin bir naziri vardır. Ebu Bekir, İbrahim'in naziri, Ömer, Musa'nın, Osman, Harun'un, Ali de benim nazirimdir*" şeklindedir. Hz. Ali'den merfu olarak "*Kıyamet günü bir münâdî şöyle seslenir: Fatma Sırat'tan geçip Cennete gidinceye kadar gözlerinizi kapatınız*" şeklinde başka bir rivayetine de işaret edilmektedir ki⁶¹ bu rivayetlerden Şiiliğe meyyal olduğu

⁴⁴ Mâzenderânî, Ebû Ali Muhammed b. İsmâil (1216/1802), *Münteha'l-mekâl fi ahvâlî'r-ricâl*, VI, 253-254 (nr. 2967), Müessesetü Âl-i Beyt li ihyâi't-türâs.

⁴⁵ Hatîb, *el-Mesâdir*, II, 443-451.

⁴⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VIII, 129, Haydarabad: Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye.

⁴⁷ Aynî, Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Ahmed b. Hüseyin el-Hanefî (1971), *Meğâni'l-ahyâr fi şerhi esâmî ricâli Meâni'l-âsâr*, III, 149, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye.

⁴⁸ İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed Ebû Hâtîm el-Bustî (1959). *Meşâhiru ulemâi'l-emsâr*, I, 121, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye.

⁴⁹ Aynî, *Meğâni'l-ahyâr*, III, 149.

⁵⁰ İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed Ebû Hâtîm el-Bustî (1395/1975). *es-Sikât*, Bâbü'n-nûn, V, 483, Dârü'l-fikr.

⁵¹ Bkz. İbn Asâkir (1966). *Târîhu Dımaşk*, LXII, 303 (nr. 7937), Beyrut: Dârü'l-fikr; İbn Hacer el-Askalânî (1327). *Tehzîbü't-tehzîb*, X, 490 (nr. 880), Haydarâbâd: Matbaatu Dâri'l-Meârif. Zirikli onun hakkında "yaşadığı asırda Şam ehlinin imamıydı. Hadis ricâliendir, kıssalar rivayet ederdi" demektir. Bkz. Zirikli, *el-A'lâm*, VIII, 45.

⁵² İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 483.

⁵³ Aynî, *Meğâni'l-ahyâr*, III, 149.

⁵⁴ Hatîb, *el-Mesâdir*, IV, 59.

⁵⁵ Hatîb, *el-Mesâdir*, IV, 59.

⁵⁶ Hatîb, *el-Mesâdir*, IV, 60.

⁵⁷ Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillah el-Isbehânî (1405/1984). *Hilyetü'l-evliyâ*, I, 84, Beyrut: Dârü'l-kitâbî'l-Arabî.

⁵⁸ Bkz. İbn Hacer (h. 1412). *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*, IV, 582, Beyrut: Dârü'l-cil.

⁵⁹ Zehebî (ts). *Mizanü'l-i'tidâl*, I, 325, Beyrut: Dârü'l-Mârif; İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, II, 34, Beyrut: Müessesetü'l-a'lem'i lî'l-matbûât.

⁶⁰ Safedî (2000). *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, I, 331, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâs.

⁶¹ Zehebî, *Mizânü'l-itidâl*, II, 382.

anlaşılmaktadır. İbn Hacer “korkarım bunu yalan olarak isnad etmiştir” demektedir. İbn Hibbân *Sikât*’ında zikretmekte ve “şayet sika kimselerden rivayet etmişse itibar edilir” demektedir.⁶²

Ebu Nuaym’ın *Hilye*’sinde “...haddesenâ Abbas an Bikâr ed-Dabbî” şeklinde verilmekte ise de müstensih hatası olsa gerektir. Çünkü rical kitaplarında Abbas b. Bikâr ed-Dabbî şeklinde geçmektedir. Basralı olan bu zatın adını Ebu Nuaym’ın kendisi de *ed-Duafâ*’sında Abbas b. Bikâr ed-Dabbî şekilde vermekte, münker hadisler nakletmekle eleştirilmekte ve (lâ şey’) olarak değerlendirmektedir.⁶³ Başka kaynaklarda da münkerü’l-hadîs⁶⁴ ve vehm sahibi olmakla⁶⁵ eleştirilmekte hatta Dârekutnî tarafından kezzâb olarak nitelendirilmektedir.⁶⁶

Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî *Siyer* yazarı olup İbn Asâkir tarafından sika olmamakla ve rafızilikle itham edilmiş, Dârekutnî metruk olduğunu söylemiştir. Ölüm tarihi 204’tür.⁶⁷ Ukaylî, Buhârî’nin onun hakkında “*Kûfelidir, Yahyâ b. Saîd ve İbn Mehdî’nin, “onu terk etmişlerdir”* dediğini duyduğunu söylemektedir.”⁶⁸ Yine onun Ebû Salih’ten rivayetlerinin uydurma olduğu da söylenmektedir.⁶⁹ İbnü’l-Cevzî de *Mevzûât*’ında onun adını kezzâbün ve vaddâün arasında zikretmektedir.⁷⁰

Görüldüğü üzere verilen senette geçenlerin yarısı zayıf, münkerü’l-hadîs, yalancı, râfızî gibi vasıflarla itham edilmiş kimselerdir. Sözüün manası Kur’ân ve sünnete aykırılık içermekteyse de, Sünnî ve Şii hadis anlayışına göre kabul edilebilir bir senede sahip değildir.

4. Hikayeti Ebî Ca’fer Muhammed b. Ali el-Bâkır

Radî 88. sözü naklederken bunu Hz. Ali’den, İmâm Cafer-i Sâdık’ın naklettiğine işaret etmekle beraber kitap ismi zikretmemektedir. Rivayet edilen söz şudur:

“Yeryüzünde Allah’ın azabından iki emân vardı. Biri kaldırılmış olup, diğeri yanınızdadır. O halde ona sarılın. Kaldırılmış olan emân Resûlullah, geride kalan emân ise istiğfardır. Nitekim Allah Teâlâ söyle buyurmuştur: “*Sen içlerinde olduğun halde Allah onlara azap edecek değildir ve onlar istiğfar ettikleri sürece de Allah onlara azap edecek değildir.*”⁷¹”⁷²

Ali el-Kârî (1014/1605) bunu *Mirkâtü’l-mefâtîh*’te “*Kâle Ali*” diyerek vermekte⁷³, el-Âbî’nin (421/1030) *Min nesri’-d-dürer*’inde⁷⁴ senetsiz olarak geçmektedir.⁷⁵ Ancak her iki müellifin vefat tarihi Radî’den sonra olduğu için onların kaynak olması mümkün değildir. Bu söz *Tarikat-i Muhammediyye* şerhi *Berika*’da ise Tirmizî’nin merfu olarak Ebu Musa el-Eşarî’den rivayeti şeklinde verilmektedir.⁷⁶ Ancak bu rivayet Tirmizî’de bulunmamaktadır.

Muhammed Bakır ve İmâm Cafer’in güvenilirliği konusunda Ehl-i Sünnet nezdinde herhangi bir tartışma olmamakla beraber Şii’ler tarafından yazılan kaynaklarda onlar üzerinden birçok uydurma rivayet nakledildiği söylenmiştir. Bu sebeple Radî’nin kendisinden iki asırdan daha fazla bir zaman önce ölmüş olan bu imâmlardan sened ve kaynak göstermeden nakilde bulunması, kabul edilebilir bir rivayet şekli değildir.

5. Kümeyl b. Ziyâd en-Nehâî’nin rivayeti

Radî 147. sözü naklederken onun adını vermektedir.⁷⁷ Kümeyl’in Hz. Ali’den naklettiği yaklaşık bir sayfalık nasihatın bazı bölümleri muhtelif yerlerde geçmektedir. Konuşmanın baş tarafı şöyledir:

“*Ey Kümeyl! Bu kalpler kaptır. Onların en hayırlısı içindekini en iyi koruyandır. Sana söylediklerimi ezberle! İnsanlar üç kısımdır: Biri rabbani âlim; diğeri kurtuluş yolu öğrenen; (üçüncüsü de) her bağrının peşinden giden, her rüzgâra eğilen, ilmin nuruyla aydınlanmayan ve sağlam temele sığınmayan*”⁷⁸ *ayaktakımı yığını. Ey Kümeyl! İlim*

⁶² Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, I, 331.

⁶³ Ebû Nuaym (1984). *ed-Duafâ*, I, 123 (n. 179), Dârü’s-sekâfe.

⁶⁴ İbn Hacer, *Lisânü’l-mîzân*, III, 237.

⁶⁵ İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdullah b. Muhammed el-Cürcânî (1409/1988). *el-Kâmil fi duafâi’r-ricâl*, V, 5, Beyrut: Dârü’l-fikr.

⁶⁶ Zehebî, *Mîzânü’l-itudâl*, II, 382; İbn Hacer, *Lisânü’l-mîzân*, III, 237.

⁶⁷ Zehebî, *Mîzânü’l-itudâl*, VII, 89.

⁶⁸ Ukaylî, Ebû Cafer Muhammed b. Ömer b. Musa (1984). *ed-Duafâü’l-kebîr*, IV, 78.,

⁶⁹ Ebû Nuaym, *ed-Duafâ*, I, 138 (n. 179).

⁷⁰ İbnü’l-Cevzî (1415/1995). *el-Mevzûât*, I, 22, Beyrût: Dârü’l-kütübü’l-ilmiyye.

⁷¹ Hatîb, *el-Mesâdir*, IV, 84.

⁷² Enfâl, 8/33.

⁷³ Ali el-Kârî (1422/2001). *Mirkâtü’l-mefâtîh şerhu Mişkâtü’l-mesâbil*, V, 232 (Bâbu’l-İstiğfâr), Beyrut: Dârü’l-kütübü’l-ilmiyye.

⁷⁴ Âbî, Ebû Sa’d Mansûr b. Hüseyin (2004). *Min nesri’-d-dürer*, I, 189, Beyrut: Dârü’l-kütübü’l-ilmiyye.

⁷⁵ Âbî, *Min nesri’-d-dürer*, I, 189.

⁷⁶ Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed (1284). *el-Berikatü’l-Mahmûdiyye fi şerhi’-t-Tarikati’l-Muhammediyye*, II, 951, el-Hâc Muharrem Efendi el-Bosnevî Matbaası.

⁷⁷ Hatîb, *el-Mesâdir*, IV, 124-128.

⁷⁸ Buraya kadar olan kısım İbn Abdilberr (463/1071), *Câmiu beyâni’l-ilm ve fadhlih* (II, 112)’inde senetsiz olarak vermekte ve şöyle demektedir: “*Bu hadis ilim ehli nezdinde meşhur olup, şöhretinden dolayı senede ihtiyaç duyulmamaktadır.*” Ancak bundan sonra verdiği kısa bölüm Radî’nin metninden farklıdır. Yine aynı kısım Zehebî, *Mîzânü’l-itudâl*, I, 198; (h. 1374). *Tezkirekü’l-huffâz*, I, 11, Dâiretü’l-Me’ârifü’l-Osmâniyye’de geçmekte ve sened şu şekilde verilmektedir:

maldan hayırlıdır; zira ilim seni korur; ama malı sen korursun. Malı harcama azaltır; ilmi ise infak artırır; malın zevaliyle onun faydası da yok olur..."

Şeyh Müfid, *el-İrşâd*'da⁷⁹ nakletmektedir. Ayrıca Müfid, *el-Emâlî*, 21. Meclis'te de rivayet etmektedir.⁸⁰ Ancak Müfid'in bu rivayetiyle Radî'nin metni arasında bazı küçük farklılıklar vardır. Müfid'in, *el-Emâlî*'de bu rivayet için verdiği ve baş tarafı sema yoluyla son tarafı mu'an'an olan senet şöyledir:

"*Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. el-Hüseyn+ babası+ Muhammed b. Ebi'l-Kasım Mâcûlîye+ Muhammed b. Ali es-Sîrafi+ Nasr b. Müzâhim+ Amr b. Sa'd+ Fudayl b. Hadîc yoluyla Kümeyl b. Ziyâd en-Nehâî'nin şöyle dediğini rivayet etti.*"

Bu senetteki râvîlerden Nasr b. Müzâhim Kûfeli ve râfîzî olup, hakkında olumsuz şeyler söylenmiştir. "*Vak'atu Siffin* isimli kitabı olup katı bir Şii'dir. Siffin'de Amr b. el-Âs'ın Hz. Ali'ye avretini gösterdiğine dair rivayeti nakledenlerden olup ondan sahabeye yalan ve iftirada bulunması garipsenmez"; Zehebî onun hakkında, "*Katı bir râfîzî'dir, onu terk ettiler*"; Ukaylî, "*Şii'dir, hadislerinde ızdırab ve çok hata vardır*" değerlendirmesi yapmakta, Ebu Hayseme "*kezzâb*"; İbn Hacer ise "*rafîzîdir gâlidir, sika ve mutemet birisi değildir*" demektedir.⁸¹

Fudayl b. Hadîc, meçhuldür.⁸² Kümeyl b. Ziyâd hakkında hem olumlu⁸³ hem de olumsuz şeyler söylenen birisidir. Ömer, Osman, Ali, Ebu Hureyre, İbn Mesud'dan rivayette bulunmuştur. İbn Hibbân onun hakkında, "*Ali konusunda aşırı gidenlerdendi. Ondan karışık haberler rivayet edilmektedir. Gerçekten münkerü'l-hadîs birisidir. Rivayetlerinden sakınılır ve kendisiyle ihticâc olunmaz*"⁸⁴ demektedir.

Şeyh Sadûk, *el-Hisâl*'de⁸⁵ bazı farklarla birlikte bu rivayeti zikretmiştir. Sadûk rivayetin sonunda şöyle demektedir: "*Bu rivayeti "Kemâlü'd-dîn ve temânu'n-ni'me"de gaybetin isbatı ve hayretin keşfi konusunda tahrir ettim.*"⁸⁶

Şeyh Sadûk'un burada verdiği senet baş tarafı semâ yoluyla son tarafı mu'an'an olarak şu şekildedir: "*Ebû'l-Hasan Muhammed b. Ali eş-Şah+Ebû İshak el-Havâs+Muhammed b. Yunus el-Kudeymî+Sufyan b. Vekî'+babası+Sufyan es-Sevrî+Mansur+Mücahid+Kümeyl.*"

Senette bulunan Muhammed b. Yunus el-Kudeymî zayıf kabul edilen birisidir.⁸⁷ Zehebî⁸⁸ ve İbn Hacer⁸⁹ *münkerü'l-hadîs* olduğunu, İbn Hibbân ve başkaları *sika kimseler* üzerinden hadis uydurduğunu söylemişlerdir.⁹⁰

6. Ebû Cuheyfe rivayeti

Radî 375. sözü verirken, onun adını vermekle yetinmektedir.⁹¹ İmâm Gazâlî (505/1111) *İhyâ'*sında aynı rivayeti kelime farklılığıyla Hz. Ali'den nakletmektedir.⁹²

Ebu Cuheyfe ricâl ve tabakât kitaplarında verilen bilgilere göre buluğa ermeden Rasulullah zamanını idrak etmiş olanlardandır. Ebu Cuheyfe'nin adı, Vehbullah olup babasının adı da Vehb'tir. İbn Vehbî'l-hayr es-Suvâî olarak da anılmaktadır. Peygamberimizden bazı hadisler de rivayet etmiştir. Ömrü boyunca karnı doyasıya yemek yemediği şeklindeki bilgiden hareketle zahit birisi olduğu anlaşılmaktadır. Kufe'ye yerleşmiş olup Hz. Ali'nin ashabındandır ve Cemel vakasında da onun yanında yer almıştır. Hz. Ali Kûfe'de *Beytülmâl*'ı ona teslim etmiştir. Hicri 74 yılında vefat etmiştir.⁹³

7. Sa'leb'in İbn A'râbî'den hikayeten rivayeti. Nehcü'l-Belâğ'a'da 434. söz olarak geçen kısa bir söz

"Bazıları bu sözün (*Kişiyi dene ondan sonra nefret et (أَخْبِرْ تَقْلِيَةً)*) Rasûlullâh'a ait olduğunu rivayet ederler. Onun Emîrû'l-Mü'minin'e ait olduğunu destekleyen delillerden birisi şudur: Sa'leb, İbnü'l-A'râbî'den nakletmiştir; Me'mun "*Ali, kişiyi dene sonra nefret et*" demeseydi, "*nefret et sonra dene*" derdim."⁹⁴

قرأت على أبي الفضل بن عساكر عن عبد المعز بن محمد اننا تميم بن (أبي سعيد المقرئ) اننا أبو سعيد محمد بن عبد الرحمن سنة تسع وأربعين وأربع معيل بن موسى الفزاري اننا عاصم بن حميد بن الحناط أو رجل عنه قال مائة اننا محمد بن محمد الحافظ اننا أبو جعفر محمد بن الحسين الخثعمي بالكوفة اننا اس... ثنا ثابت بن ابي صافية أبو حمزة التميمي عن عبد الرحمن بن جندب عن كميل بن زياد النخعي قال اخذ علي رضي الله عنه بيدي

⁷⁹ Müfid, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed el-Akberî el-Bağdâdî (1993). *el-İrşâd*, I, 228 Beyrût: Dârü'l-Müfid.

⁸⁰ Müfid (1993). *el-Emâlî*, 247-250, Kum: Menşûrâtu Cemâati'l-Müderresîn.

⁸¹ Bkz. İbn Arrâk (ts). *Tenzihü's-Şerîa*, I, 124, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye; eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (ts). *el-Fevâidü'l-mecmûa fi'l-ehâdisi'l-mevdûa*, I, 365, Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye.

⁸² Zehebî, *Mizânü'l-itidâl*, III, 361.

⁸³ Bkz. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, III, 415 (İbn Sa'd ve İbn Maîn tevsik etmiştir.); İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, VII, 346, Müessesetü'l-a'lemî li'l-matbûât, Beyrût; İclî (ts). *Sikât*, II, 229, Kahire: Matbaatü'l-Medenî.

⁸⁴ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, III, 415.

⁸⁵ Sadûk (h. 1403). *el-Hisâl*, I, 187-188, Kum: Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî.

⁸⁶ Sadûk, *el-Hisâl*, I, 188.

⁸⁷ İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyizi's-sahabe*, VII, 4, Dârü'l-cebel, Beyrût 1412.

⁸⁸ Zehebî, *Mizânü'l-itidâl*, II, 157.

⁸⁹ İbn Hacer, *Lisanü'l-mizân*, III, 42.

⁹⁰ Zehebî, *el-Muğni fi'd-duafâ'*, II, 390 (n. 6112).

⁹¹ Hatîb, *el-Mesâdir*, IV, 276.

⁹² Bkz. Gazzâlî (ts). *İhyâu ulûmi'd-dîn*, II, 311 (*Kitâbü'l-emri bi'l-ma'rûf ve'n-nehyi ani'l-münker*).

⁹³ İbn Sa'd (1968). *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VI, 63, Beyrût: Dârü sâdir; Ahmed b. Hanbel (1408). *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*, I, 430, Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî; Zehebî (1986). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, III, 205, Beyrût: Müessesetü'r-risâle; İbn Hacer (1412). *el-İsâbe fi temyizi's-sahabe*, VI, 626, Beyrût: Dârü'l-cil; (1406/1986). *Takrîbü't-tehzîb*, I, 585, Suriye: Dârü'r-Reşîd.

⁹⁴ Hatîb, *el-Mesâdir*, IV, 303.

Radî rivayetinin dilci Sa'leb'den naklen Hz. Ali'ye nisbetini isabetli bulmaktaysa da bu rivayet Peygamber'den merfu olarak nakledilmektedir.⁹⁵ Bu da gösteriyor ki Radî Hz. Ali'ye nisbeti ihtilâflı sözleri ona izafe etmekten çekinmemektedir.

Kitap İsimleri

Nehcü'l-Belâğâ'nın kaynakları ile kastettiğimiz Radî'nin zikrettiği kaynaklardır. Bunun yanı sıra Radî'nin zikretmediği ancak verdiği metinlerin geçtiği ve kendisinden önce yazılmış kaynaklar da *Nehcü'l-Belâğâ'nın* kaynakları arasında sayılmalıdır. Radî nadir yerler hariç râvî veya kitap adı zikretmemektedir. Bazen de Radî'nin verdiği metin bulabildiğimiz kaynaklarda geçenlerden biraz farklı olmaktadır. Abdüzzehra el-Hüseynî el-Hatîb bunun nedeni olarak şu gerekçeleri saymaktadır:

"Kaynaklarda geçen rivayetlerle Radî'nin *Nehcü'l-Belâğâ'da* verdiği metinler arasında biraz farklılık olabilir. Bu bazen ibare fazlalığı bazen noksanlığı veya kelime değişikliği şeklinde olabilir. Bazen de aşağıda sayacağımız sebeplerden ötürü rivayetinin bir bölümü düşmüş olabilir:

1- Şerif Radî zamanında var olan kütüphane ve kitapların fitneler ve benzeri sıkıntılar sebebiyle bu gün için yok olması

2- Radî kitabının dibâcesinde şöyle demektedir: (Hz. Ali'nin) sözlerini aktaran rivayetler çok değişiklik arz etmektedir. (Bu sebeple) bazen bir rivayetten bir söz alınmış ancak sonradan ondan daha güzel ifadelerden oluşan veya fazlalığı bulunan başka bir rivayet bulunduğunda o söz tekrar edilmiştir.

3- Şerif Radî *Nehcü'l-Belâğâ'yı* fıkıh kaynağı veya ahkâmın toplandığı bir eser olsun diye yazmamıştır. Bilakis eserini Hz. Ali'nin sözlerinin edebi içerikli olanlarının bir kısmını halka arz etmek için yazmıştır. Bu nedenle Radî'nin senetleri ve az bir miktar dışında kaynaklarını zikretmediğini görürsün. Radî seçilen metinlerde konu bütünlüğü ve uyumuna özen göstermemiştir.⁹⁶ Bazen çeşitli amaçlara binaen uzunca bir hutbe vermekte bazen de az bir kısmını alıp çok kısmını terk ederek vermektedir. Eserde çeşitli yerlerde düzensiz olarak verilmiş bölümler ve karışık şekilde verilmiş hikmetli sözler bulunmaktadır. Çünkü Radî kitabının başında zikrettiği gibi güzel ve hikmetli nükteleri bir araya getirmeyi gaye olarak belirlemiş, konu bütünlüğünü ve ifadeler arasında irtibat olmasını hedef olarak belirlememiştir.

4- Radî bazen bir konuşmanın kendi amacına uygun olan kısmını almakta ve kitabının ilgili bölümlerinde bir araya toplamaktadır. Bunun örnekleri kitapta sayılamayacak kadar çoktur.

5- Müelliflerin çoğu bu sözlerden kendi mezhebine ve itikadına uygun olanı nakletmektedirler.

6- *Râvîlerin* çoğu sözleri, lafız olarak değil mana olarak nakletmektedirler. Bu nedenle râvîler bazen bir kelimeyi mürâdifıyla değiştirmekte veya ibareyi benzer bir mana ile nakletmektedirler. Bu durum sadece Hz. Ali'nin sözleri için söz konusu değil aynı zamanda Hz. Peygamber'in hadisleri için de geçerlidir."⁹⁷ Sahabe Hz. Peygamberle olan sohbetleri ve onun arkasında çokça namaz kılmalarına rağmen namaz konusunda aralarında ihtilâf etmişlerdir... Bu nedenle şayet râvîler manada ittifak etmişlerse bir hutbe veya sözün lafzında ihtilâf etmelerinin bir zararı yoktur."⁹⁸

Hatîb'in saydığı bu gerekçelere kısmen katılmak mümkün olmakla bile onun burada dile getirmeyeceği bir diğer önemli husus, Şia'nın rivayet uydurma konusunda oynadığı roldür. Bu durum ister istemez Radî'nin kaynakları ve kitabı hakkında bir şüphe uyandırmaktadır.

Hatîb'in *Mesâdir*'de Radî'nin kaynağı olarak tespit ettiği râvî ve kitap isimleri şunlardır:

1. el-Beyân ve't-Tebyîn, Câhiz

Şerif Radî 32. hutbe⁹⁹ hakkında Câhiz'in (255/868) adını vermektedir. Radî *el-İkdü'l-Ferîd*'de Muâviye'nin hutbesi olarak geçen metni¹⁰⁰, "Bunu Muâviye söylemiş olamaz muhtemelen Ali söylemiştir. Çünkü Muâviye dünyayı zemmeden ve zühdü tavsiye eden bir konuşma yapmaz" mantığıyla Hz. Ali'ye nisbet etmiştir. Ancak ilgili hutbe konusunda Câhiz'in söylediği söz, Radî'nin yorumladığı gibi değildir. Câhiz hutbenin Muaviye'ye nisbetini reddedip, Hz. Ali'ye isnat etmemekte, sadece onun sözlerine benzediğini söylemektedir.¹⁰¹

⁹⁵ Bkz. İbn Adî, Abdullah b. Adî b. Abdillâh b. Muhammed Ebû Ahmed el-Curcânî, *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*, II, 38; Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl*, IV, 497.

⁹⁶ Kanaatimizce bu cümle tartışılabilir. Aynı konudaki hutbe ve mektupların aynı başlıklar altında toplanmadığı doğrudur. Ancak eserde en fazla yekûn tutan konular ile Şii inancı arasında bir bağlantı olduğu açıktır. Mesela ilk hutbeler her ne kadar ayrı başlıklarda verilmişse de serhlerde zikredilen ortak özellikleri Hz. Ali'nin halife olunca okuduğu ilk hutbeler veya muhalifleri biat etmeye çağırdığı ya da eleştirdiği hutbelerdir. İlk üç halife hakkında onları metheden sözler yanında, eleştiren veya karalayan sözler de yer verilmektedir. Hz. Aişe, Talha, Zübeyir, Amr b. el-Âs ve benzeri, Şii'ler tarafından sevilmeyen ve tasvip edilmeyen sahabileri karalayan metinlere yer verilmektedir. Muâviye'nin haksız ve müslümanlığında samimiysiz olduğu, onunla ve adamlarıyla savaşmanın dinin gereği olduğu konusunda çok fazla mektuba yer verilmektedir. Şii itikadını destekleyen ve daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan konuları içeren hutbelere vb. konulara yer verilmesi, Şii inancın göz ardı edilmediğine açıkça işaret etmektedir.

⁹⁷ Hatîb, *el-Mesâdir*, I, 27.

⁹⁸ Hatîb, *el-Mesâdir*, I, 28.

⁹⁹ Hatîb, *el-Mesâdir*, I, 413-416.

¹⁰⁰ 32. hutbe (Hatîb, *el-Mesâdir*, I, 413-416).

¹⁰¹ Câhiz (1988), *el-Beyân ve't-Tebyîn*, II, 59, Kahire.

Radî'nin hocası ve yaşadığı dönemde Şia'nın en önemli âlimlerinden olan Müfid bu hutbeyi kitabında zikretmekte ve şöyle demektedir: "Câhız Emîrû'l-Mü'minin'e olan nasb-ı adavetine rağmen bunu (32. hutbeyi) *el-Beyan ve't-tebyin* kitabında zikretmiştir."¹⁰²

Câhız, edip olup yazma konusunda maharetli ve herkesin takdirini kazanmış birisidir. Ancak mu'tezili olan Câhız bir dönem Şii olmakla, haricilikle, sika olmamakla da suçlanmıştır.¹⁰³ Peygamberlerin değil imamların masum olamayacaklarını açıkça belirten (*el-Osmâniyye*, s. 91, 92)¹⁰⁴ Câhız hakkında bu suçlamaların haksız olduğu düşünülse bile, görüşlerinden ve şakacı tabiatından dolayı muhaddisler onu güvenilir bir kişi olarak kabul etmemişlerdir.¹⁰⁵ Çağdaşlarından İbn Kuteybe ilme, mantığa ve tarihi gerçeklere ters düşen bazı Şii görüşler karşısında Ehl-i Sünnet'i savunduğunu, bazen de bunun aksini yaptığını belirtmektedir.¹⁰⁶

Radî'nin hocası Müfid'den esinlenerek bunu kitabına aldığını düşünürsek hutbenin kaynağı Câhız'dır. Câhız ve eserleri bir hadis kaynağı değildir. Mu'tezili bir kalamcı olan Câhız'ın naklettiği rivayetleri muhaddis mantığıyla değerlendirmedini söyleyebiliriz.

2. *el-Makamât, Ebû Ca'fer el-İskâfî*¹⁰⁷

Radî 54. mektubu ondan rivayet etmekte ve kaynak olarak kitap ismi de vermektedir. Bu onun nadiren verdiği bir kaynak bilgisidir. Radî hutbenin başında şöyle demektedir:

"Talha ve Zübeyr'e "İmrân b. el-Husayn el-Huzâî ile gönderdiği bir mektup. Bu mektubu Ebû Cafer el-İskâfî *Kitâbü'l-Makâmât'da* Mü'minlerin Emiri'nin menkıbelerini anlatırken zikretmiştir."¹⁰⁸

Ebû Cafer el-İskâfî Şii olmamakla beraber İbn Ebû'l-Hadîd'in söylediğine göre Hz. Ali'nin tafdili konusunu ısrarla savunan ve Muâviye'yi açıkça hadis uydurmakla itham edenlerdendir.¹⁰⁹

3. *Rabia ve Yemenliler arasında yazdığı bir anlaşma. Hişam b. el-Kelbî'nin*¹¹⁰ *hattından nakledilmiştir.*

Radî 74. mektubun¹¹¹ ondan nakledildiğini söylemekle yetinmektedir. Hz. Ali bu anlaşmayı Rabia ve Yemenliler arasında yapmıştır.

Ebû'l-Münzir Hişam b. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî (146/763), Hz. Ali'nin sözlerini ve hutbelerini toplayanlardandır.¹¹² Hişam'ın dedesi es-Sâib, iki kardeşi Ubeyd, Abdurrahman ve babaları Bısr, Cemel ve Sıffin Savaşlarında Hz. Ali'nin saflarında bulundular.¹¹³ Babası Muhammed b. es-Sâib'den ilim almıştır ki bu zat İmâm Bakır ve İmâm Cafer'in ashabındandır.¹¹⁴

4. *el-Cemel, Vâkidî*

Radî 75. mektubu Vâkidî'nin (207/822) rivayet ettiğini söylemekte ve şöyle demektedir: "Kendisine biat edildikten sonra Muâviye'ye gönderdiği mektuptur ve Vâkidî *Kitabü'l-Cemel'de* zikretmiştir."¹¹⁵

Bu mektup Muâviye'ye yazılmış bir mektuptan ıktibas edilmiştir. Hz. Ali burada Muâviye'yi kendisine biata çağırılmaktadır.

Vâkidî'nin adı geçen *Kitabü'l-Cemel'i* bu gün için mevcut değildir. Radî'nin hocası Müfid'in de aynı isimde bir kitabı vardır ve muhtemelen benzer konuları işlemektedir. Müfid zaman zaman Vâkidî'nin adını vererek ondan bazı rivayetler de aktarmaktadır. Müfid'in Vâkidî'den farkı koyu bir Şii olması ve eserlerinde

¹⁰² Müfid (ts). *el-Cemel*, 62, Kum: Mektebetü'd-dâveri.

¹⁰³ Bkz. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, III, 673; (1997). *el-Muğnî fi'd-duafâ'*, II, 140 (n. 4632), Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, IV, 272; el-Acemi, Ebu'l-Vefa İbrahim b. Muhammed b. Best (1987). *el-Kesfü'l-hasîs*, I, 200, Beyrut: Mektebetü'n-nehdatü'l-Arabiyye.

¹⁰⁴ Yavuz, Yusuf Şevki (1993). "*Câhız*", *DİA*, VII, 24, İstanbul: TDV Yayınları.

¹⁰⁵ Şeşen, Ramazan(1993). "*Câhız*", *DİA*, VII, 21, İstanbul: TDV Yayınları.

¹⁰⁶ Yavuz, Yusuf Şevki, "*Câhız*", *DİA*, VII, 24, İstanbul: TDV Yayınları.

¹⁰⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullâh el-İskâfî (249/854), Mu'tezile kalamcılarında ve onların imamlarında birisidir. Kendisine İskâfiye fırkası nisbet olunur. Bağdatlı olmakla birlikte aslen Semerkantlıdır. İbnü'n-Nedîm'in dediğine göre Mu'tasım'ın gerçekten önemseydiği birisidir. Bkz. Ziriklî (1980). *el-A'lâm*, VI, 221, Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn.

¹⁰⁸ Hatîb, *el-Mesâdir*, I, 432.

¹⁰⁹ İbn Ebû'l-Hadîd şöyle demektedir: "Şeyhimiz Ebû Cafer el-İskâfî şöyle demiştir: (*Muvâlât-ı Ali konusunda müteahhik ve onun tafdili (sahabenin en faziletlisi olduğu) konusunda mübalağada bulunanlardandı. Her ne kadar tafdil ashabımızdan Bağdatlı olanlar arasında genel ve şâyi' bir söz idiye de Ebû Cafer bunu en çok hararetli telaffuz eden ve samimi olarak inanandı*) Muâviye, Hz. Ali hakkında çirkin, karalayıcı ve ondan uzak durmayı gerektiren bazı haberlerin önüne sahabe ve tabiinden bazılarının adını koymuş, bunu yapanların rağbet edeceği menfaatlar sağlamıştır. Onlar da onu memnun edecek şeyler uydurmuşlardır. Bu kimselerden bazıları şunlardır; Ebû Hureyre, Amr b. el-Âs, Muğire b. Şu'be, tabiinden Urve b. ez-Zübeyr." (Bkz. *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, IV, 63).

¹¹⁰ Ebû'l-Münzir Hişam b. Muhammed b. Sâib b. Bısr el-Kelbî el-Kâfî (204/819), nesep âlimi ve tarihçidir. Doğum ve ölüm yeri Kûfe'dir. 150 den fazla eser bırakmışsa da bunların çoğu günümüze ulaşmamıştır. Bkz. Tülüçü, Süleyman (2002). "*Kelbî Hişam b. Muhammed*", *DİA*, XXV, 204-205, Ankara: TDV Yayınları; *Mesâdir* müellifi Hatîb, ölüm tarihini h. 205/820 veya 206 olarak vermektedir. Bkz. *Mesâdiru Nehci'l-Belâğa*, III, s. 475 dipnot.

¹¹¹ Hatîb, *el-Mesâdir*, III, 475.

¹¹² Hatîb, *el-Mesâdir*, I, 58.

¹¹³ Hatîb, *el-Mesâdir*, I, 59.

¹¹⁴ Hatîb, *el-Mesâdir*, I, 58.

¹¹⁵ Hatîb, *el-Mesâdir*, III, 476.

Şiilik taassubunu hissettirmesidir. Ancak Radî hocası Müfid'in adını vermemekte, Vakidî'nin adını vermektedir.¹¹⁶ Radî *el-Mecâzât*'ında, Vâkidî'nin "Meğâzî"sinden de hadis nakletmektedir.¹¹⁷

Vâkidî hadis otoriteleri tarafından genellikle eleştirilmiş ve zayıf bulunmuş bir müelliftir. Buhârî *Târîh*'inde onun hakkında şöyle demektedir:

"Bağdâd kadısıdır. Ma'mer ve Mâlik onun hakkında konuşmamışlar, Ahmed ve İbn Numeyr ise onu terk etmişlerdir."¹¹⁸

5. *el-Meğâzî, Saîd b. Yahya el-Ümevî*

Radî 78. mektubu naklederken şöyle demektedir:

"Hakemeyn konusunda Ebû Musa el-Eş'ari'ye cevap olarak gönderdiği bir mektup. O bu mektubu Ebû Osman Saîd b. Yahya b. Ebân b. Saîd b. el-Âs b. Uhayha el-Ümevî el-Bağdâdî'nin (249/863), *Kitâbü'l-Meğâzî*'sinden nakletmiştir. *Kitâbü'l-Meğâzî* ona nisbetle ma'rûftur"¹¹⁹

Kaynaklarda benzer isimde iki zatın adı zikredilmektedir. Bunlardan birisinin künyesi *Ebû Eyyûb* diğersininki *Ebû Osmân*'dır. Kettânî *er-Risâletü'l-Müstatrefe*'de Ebû Eyyûb künyeli Yahyâ b. Saîd'i Meğâzî müellifi olarak zikretmektedir.¹²⁰ Adnan Demircan da bunu esas alarak şöyle demektedir: "Bu isim metinde (*Nehcü'l-Belâğ'a* da) Saîd b. Yahya el-Ümevî şeklinde kaydedilmişse de doğrusu Yahya b. Saîd el-Ümevî olmalıdır."¹²¹

6. *Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın, Garîbü'l-Hadis'inde rivayet ettiği 4. söz*

Radî bu sözü naklederken her hangi bir kaynak veya râvî adı vermemektedir.¹²² Bununla birlikte Subhî es-Sâlih bu söz hakkında değerlendirme yaparken "Bu *Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın* zikrettiği şeyin manasıdır..." demektedir.¹²³ Kısa olan bu söz şöyledir:

"(Hakkına) Rıza göstermek ne güzel dosttur. İlim şerefli (kerîm) bir mirastır. Edep(ler) sahibi olmak, yeni elbiseler (giymek) gibidir (her biri insanı süslü gösterir). Fikir (sahibi olmak berrak) bir ayna gibidir (her şeyi net ve aslı gibi görmeyi sağlar)."¹²⁴

7. *Târîhü't-Taberî*

Radî 373'üncü sözün kaynağı olarak şöyle bir bilgi vermektedir:

"İbn Cerîr *et-Taberî "Târîh"*inde *Fakih Abdurrahman b. Ebi Leylâ'dan* rivayet etmiştir. O, İbnü'l-Eş'as'la birlikte *Haccâc'a* karşı savaşılmaya çıkanlardan olup insanları cihâda teşvik ederken şöyle dedi: Şamlılarla karşılaştığımız gün Ali'nin şöyle dediğini duydum:

"Ey Mü'minler, her kim bir zulmün işlendiğini veya bir kötülüğe davet edildiğini görür de kalbiyle reddederse sâlim kalır ve kurtulur, kim de diliyle reddederse mükâfat alır. O ilkinden daha üstün sayılır. Her kim de Allâh'ın kelimesi yücelsin ve zâlimlerin kelimesi alçalsın diye kılıçla reddederse, o doğru yolu bulan, Allâh yolunda (dimdik ayakta) duran ve yakînin kalbini aydınlattığı kimsedir."¹²⁵

Taberî Sünnî bir âlimdir. Bu husus eserleriyle sabit olduğu gibi Şîa'ya yönelik eleştirilerinden de anlaşılmalıdır.¹²⁶ Görebildiğimiz kadarıyla Taberî'nin *Târîh*'inde (matbu nüshada) Abdurrahmân b. Ebî Leylâ'nın adı savaşa katılanlar arasında geçmekte¹²⁷ ancak Hz. Ali'nin bu sözünü rivayet ettiği zikredilmemektedir. Hatîb'in cilt ve sayfa numarası vermeden Taberî'nin bunu 82. yıl olaylarını anlatırken rivayet ettiğini söylemesi yanlış veya çarpıtılmış bir bilgi olsa gerektir. Bununla birlikte bu söz Hz. Ali'nin söylemiş olması muhtemel içeriğe sahiptir. Çünkü o adamlarını devamlı surette savaşılmaya ve cesur olmaya davet etmektedir. Hatta *Nehcü'l-Belâğ'da* geçen metinlere göre Hz. Ali korkak davrandıkları ve emrine itaat etmedikleri gerekçesiyle adamlarına çok ağır laflar söylemektedir.

8. *el-Muktezab, Müberred*¹²⁸

¹¹⁶ Radî her ne kadar *Nehcü'l-Belâğ'da* hocası Müfid'in adını vermese de, onun "el-Cemel" isimli kitabından özellikle Cemel ve Sıffin haberleriyle ilgili bölümlerde nakillerde bulunduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Radî'nin verdiği hutbe ve mektupların çoğu hilafet, Cemel, Sıffin, Muâviye gibi ihtilâflı bilgilerin bulunduğu konulardadır. Müfid "el-Cemel" de bu konulara değinmekte ve hutbelerden, mektuplardan örnekler vermektedir. Radî'nin hocasını görmemezlikten gelmesi ve ondan hiçbir nakilde bulunmaması mümkün değildir. Bununla birlikte Müfid Ehl-i Sünnet-Şia tartışma ve çatışmalarında ön plana çıkan bazen de hedef olan birisi olduğundan, Radî onun bu tavrını tasvib etmediği için onun eserlerine atıfta bulunmuyor olabilir. Müfid Ehl-i Sünnet-Şia kavgası sebebiyle çıkan fitneleri yatıştırmak amacıyla Bağdat dışına sürgün edilmiş bir Şii âlimdir. Radî ise Büveyhi Sultânı Bahâuddevle'nin hicrî 403 tarihinde ölümüne kadar halife olma hevesiyle yaşadığı için Müfid'den ve kitaplarından uzak durmayı tercih etmiş olabilir.

¹¹⁷ Bkz. Radî, *el-Mecâzâtü'n-Nebeviyye*, 72, 298.

¹¹⁸ Buhârî, *et-Târîhü'l-kebir*, I, 178 (nr. 543).

¹¹⁹ Hatîb, *el-Mesâdir*, III, 480.

¹²⁰ Kettânî (1994). *er-Risâletü'l-müstatrefe/ Hadis literatürü*, 222, trc. Yusuf Özbek, İstanbul: İz Yayıncılık.

¹²¹ Bu isim metinde (*Nehcü'l-Belâğ'da*) Saîd b. Yahya el-Ümevî şeklinde kaydedilmişse de doğrusu Yahya b. Saîd el-Ümevî olmalıdır. (Bkz. Adnan Demircan, s. 337 dipnot). Ebû Eyyub Yahya b. Saîd b. Eban b. Saîd b. el-Âs el-Ümevî el-Kûfî (194/810) Bağdat'a yerleşmiş olup el-Meğâzî adlı bir kitabı vardır. Pek çok kitabın kaynaklarından birisidir. Bkz. Kettânî, *er-Risâletü'l-müstatrefe/Hadis literatürü*, 222.

¹²² Hatîb, *el-Mesâdir*, IV, 9.

¹²³ Subhî es-Sâlih (2004). *Nehcü'l-Belâğ*, 518, Kahire: Dârü'l-küttâbi'l-Mısır.

¹²⁴ Hatîb, *el-Mesâdir*, IV, 9 (4. söz).

¹²⁵ Hatîb, *el-Mesâdir*, IV, 274.

¹²⁶ Fayda, Mustafa (2010). "Taberî Muhammed b. Cerîr", *DİA*, XXXIX, 318, İstanbul: TDV Yayınları.

¹²⁷ Taberî (1387). *Târîhü'l-ümem ve'l-mülûk*, VI, 350, Beyrut: Dârü't-türâs.

¹²⁸ Hatîb, *el-Mesâdir*, I,41-42.

466. söz olan, "Göz, insanın gerisinin başıdır"¹²⁹ şeklindeki sözü verirken İbn Ebü'l-Hadîd Radî'nin şöyle dediğini aktarmaktadır.¹³⁰

"Bu şaşılacak (güzellikte olan) istiarelerdendir. Burada insanın arkasını kaba, gözünü de başa teşbih etmiştir. Bağ çözüldüğü zaman kabın içindeki sağlam tutulamaz. Bu söz en meşhur ve açık (zahir) sözlerindedir.¹³¹ Bazı kimseler bu sözü Emîrül-Mü'minin'in sözü olarak rivayet etmişlerdir. Müberred bunu "el-Muktezab" da "el-Lafzü'l-Ma'rûf" babında zikretmiştir. Biz bu istiare hakkında "Mecâzâtü'l-âsâri'n-Nebeviyye" isimli kitabımızda bazı şeyler söylemiştik.¹³²"¹³³

Radi her ne kadar bu sözü *Nehcü'l-Belâğa*'da Hz. Ali'ye nisbet etmekteyse de *Mecâzâtü'l-âsâri'n-Nebeviyye*'sinde Rasulullah'a isnad etmekte ve şöyle demektedir: "(en) zahir ve meşhur olan bu söz Peygamberin sözüdür."¹³⁴ Görüldüğü üzere Radi aynı sözü bir eserinde merfû başka bir eserinde ise mevkuf olarak vermektedir.

Mesâdir müellifi Radî'nin zikrettiği kaynak ve râvileri fazla veriyorsa da *Nehcü'l-Belâğa*'da Radi tarafından kaynak olarak verilen kitap ve râvî isimleri on bir kadardır.¹³⁵

Şerhleri

eş-Şeyh el-Emînî, *Nehcü'l-Belâğa* üzerine yazılmış 81 çalışma ve müellif adı zikretmektedir.¹³⁶ *Minhâcü'l-berâe mukaddimesi*'nde¹³⁷ ise 112 şerh zikredilmektedir.¹³⁸ Ancak bu şerhlerin bir kısmı tamamlanamamış, bir kısmı garibü'l-hadis benzeri bazı kelimeleri açıklayan veya dil yönünden tahliller yapan eserler, bazıları da başka bir şerhin özeti veya tercümesi şeklindedir. *Nehcü'l-Belâğa* üzerine yazılan şerh ve konu çalışmalarının çoğunluğu Arapça olmakla birlikte, bazıları Farsçadır. *Nehcü'l-Belâğa*'nın kaynakları üzerine yapılmış çalışmalar varsa da genel olarak yazılan bu şerhlerde *Nehcü'l-Belâğa*'daki rivayetlerin sıhhati üzerinde durulmamıştır. Bazı şerhlerde mezhep taassubu ile yapılmış yorumlar görülmektedir.

Bu şerhlerden bazıları Sünnî âlimler tarafından yazılmıştır.¹³⁹ . İçlerinde en çok müracaat edilenler şunlardır: Ebü'l-Hüseyn Saîd b. Hibetillâh Kutbuddin er-Râvendî (573/1177)'nin Şerhi olan *Minhâcü'l-berâe*, Ebü Hâmid İzzuddin Abdulhamid (İbn Ebü'l-Hadîd)'in (656/1257) yazdığı *Nehcü'l-Belâğa* şerhi, Kemaluddin eş-Şeyh Meysem b. Ali b. Meysem el-Behrânî (679/1280)'nin şerhi ve Muhammed Abduh'un (1323/1905) yazdığı *Nehcü'l-Belâğa* şerhi.

Sonuç

Nehcü'l-Belâğa'nın müellifi Şerîf er-Radî olup bu konuda tartışmaya gerek olmadığı gibi aksini iddia edenlerin ortaya koydukları herhangi bir delil de bulunmamaktadır. *Nehcü'l-Belâğa*, belağat değeri yüksek metinler ihtiva etmektedir. Bunun yanı sıra zühd ve ahlâkla ilgili konuşmaların çokça geçtiği bir eserdir. Konuşma metinlerinin çoğu Ehl-i Sünnet inancına da uygun olmakla beraber kaynakları sağlam ve güvenilir değildir. Radî'nin zikrettiği kaynakların ve ulaşabildiğimiz senetlerin incelenmesi sonucunda ortaya çıkan tablo yukardaki kanaatimizi desteklemektedir. Rical kitaplarında verilen bilgilere göre bu râvilerden bazılarının zayıf, metruk, Şîi ve hatta kezzâb olmakla suçlandıkları görülmektedir. Bu nedenle Kâşifü'l-Gitâ' ve benzeri Şîi müelliflerin iddia ettikleri gibi eser *kaynağa ihtiyaç duymayan asıl kaynak* hükmünde değil, önceki eserlerden derlenmiş metinlerden oluşmaktadır. Radî her ne kadar iktibasta bulunduğu kaynakları konusunda yeterli bilgi vermiyorsa da bu gün için elimizde onun metinlerinin birçoğunu tahlil etmeye yetecek kadar kaynak bulunmaktadır. Bu makalede inceleyebildiğimiz kadarıyla hadis rivayet tekniği açısından değerlendirildiğinde *Nehcü'l-Belâğa*'nın sağlam ravi ve kaynaklara dayandığını söylemek mümkün değildir.

¹²⁹ Hatîb, *el-Mesâdir*, IV, 315.

¹³⁰ Bu sözü İbn Ebü'l-Hadîd'de 475'inci söz olarak vermektedir.

¹³¹ Hatîb, *el-Mesâdir*, IV, 315.

¹³² İbn Ebü'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, XX, 186; Hatîb, *el-Mesâdir*, IV, 316.

¹³³ Bkz. Radi, *Mecâzâtü'l-âsâri'n-Nebeviyye*, 277.

¹³⁴ Radi, *Mecâzâtü'l-âsâri'n-Nebeviyye*, 278 (213. hadis).

¹³⁵ *Nehcü'l-Belâğa* üzerine yapılan incelemelerde sıkça karşılaşılan şu kaynakları da bu listeye ilave edebiliriz: Vâkıdî (207/822)'nin eserleri; Ebü Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (224/838) *Garibü'l-hadis*'i; Ebü İshak İbrahim Muhammed b. Said es-Sekafi (283/896)'nin *el-Çârât*'ı; Ebü'l-Abbas Muhammed b. Yezid el-Muberrred (285/898)'in *el-Kamil*'i; Ahmed b. Ebi'l-Ya'kûbî (292/904)'nin *Târîh*'i; el-Küleyni (329/940)'nin *el-Kâff*'si; Ebü'l-Hasan Ali b. Huseyin b. Ali el-Mes'ûdî (346/957)'nin *Murûcü'z-zehab ve meâdintü'l-cevher*'i; İbn Kuteybe'nin (276/889) *Târîhü'l-hulefâ, el-İmâme ve's-siyâse* ve *Uyûnü'l-ahbâr* isimli eserleri; Ebü Ca'fer Muhammed b. Ali b. Huseyin b. Babeveyh el-Kummi eş-Şeyh Sadûk (381/991)'un eserleri; Şeyh Müfid (413/1022)'in eserleri...

¹³⁶ Emînî, *el-Gadîr*, IV, 186-193.

¹³⁷ *Minhâcü'l-berâe* Kutbuddin er-Râvendî'nin yazdığı *Nehcü'l-Belâğa* şerhidir. Mukaddime kısmını hazırlayan ve eseri tahkik eden Abdullatif el-Kühkemerî'dir. *Minhâcü'l-berâe*'nin mukaddimesinden yaptığımız alıntılarda Abdullatif el-Kühkemerî'nin adını verdik.

¹³⁸ Kühkemerî, *Minhâcü'l-berâe*, 38-49.

¹³⁹ Şîi olmayan şârihlere örnek olarak şu isimleri zikredebiliriz: Meşhur şarih İbn Ebü'l-Hadîd el-Mu'tezilî, Mısırlı Muhammed Abduh, Yahyâ b. Hamzâ el-Alevî el-Yemânî ez-Zeydî (749/1348), Fahreddin er-Râzî (606/1209) (şerhini tamamlayamamıştır), Ebü'l-Fedâil el-Hasen b. Muhammed b. el-Hasen es-Sağânî el-Ömerî el-Hanefî (650/1252).

KAYNAKÇA

- ÂBÎ, Ebu Sa'd Mansûr b. Hüseyin (2004). *Min nesri'd-düerer*, Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye.
- ACEMÎ, Ebü'l-Vefa İbrahim b. Muhammed b. Best (1407/1987). *el-Keşfü'l-hasîs*, Beyrût: Mektebetü'n-nehdati'l-Arabiyye.
- AHMED B. HANBEL (1408). *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*, Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî.
- ALÎ EL-KÂRÎ, Ali b. Sultan Muhammed (1422/2001). *Mirkâtü'l-mefâtih Şerhu Mişkâtü'l-mesâbih*, Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye.
- AYNÎ, Ebü Muhammed Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Ahmed b. Hüseyin el-Hanefî (1971). *Meğâni'l-ahyâr fi şerhi esâmî ricâli Meâni'l-âsâr*, Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye.
- BÂBİLÎ, Ebü'l-Fadl Hâfizyân (h. 1424) *Resâil fi dirâseti'l-hadîs*, Kum: Dârü'l-hadîs.
- BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmâil Ebü Abdillâh el-Buhârî el-Cu'fî (ts). *et-Târîhu'l-kebîr*, Haydarâbât: Dâiretü'l-Me'ârifü'l-Osmâniyye.
- CÂHİZ, Ebü Osmân Amr b. el-Bahr (255/869) (1998). *el-Beyân ve't-tebyîn*, nşr. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Kâhire.
- CÂSİM, Aziz es-Seyyid (ts). *el-İğtirâb fi hayâti ve şî'ri eş-Şerîf er-Radî*, Beyrût: Dârü'l-Endülüs.
- DEMİRİCAN, Adnan (2009). Hz. Ali Nehcü'l-Belâğa, İstanbul: Beyan Yayınları
- EBÜ NUAYM, Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. İshâk b. Mûsâ b. Mehrân el-Isbehânî (1405/1984). *ed-Duafâ'*, Dârü's-sekâfe. (1405). *Hilyetü'l-Evliyâ*, Beyrût: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî.
- EMİNÎ, Abdu'l-Hüseyin Ahmed el-Eminî en-Necefi (1977). *el-Gadîr*, Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-Arabiyye.
- FAYDA, Mustafa (2010). "Taberî Muhammed b. Cerîr", *DİA*, 314-318, İstanbul: TDV Yayınları.
- HÂDİMÎ, Ebu Saîd Muhammed (h. 1284). *el-Berîkatu'l-Mahmûdiyye fi şerhi't-Tarîkati'l-Muhammediyye*, el-Hâc Muharrem Efendi el-Bosnevî Matbaası.
- HATİB Abdü'z-Zehrâ el-Hüseyinî (1985). *Mesâdiru Nehci'l-belâğa ve esânîdüh*, Beyrût: Dârü'l-edvâ'.
- İBN ADÎ, Ebu Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh b. Muhammed el-Cürcânî (1409/1988). *el-Kâmil fi duafâ'i'r-ricâl*, Beyrût: Dârü'l-fikr.
- İBN ARRÂK, Ali bin Muhammed bin Ali bin Abdürrahmân (1401/1981). *Tenzihü'ş-şerîa*, Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye.
- İBN ASÂKİR, Ebü'l-Kasım Ali b. el-Hasen b. Hibetullâh b. Abdillâh eş-Şafîi (1996). *Târîhu medîneti Dimaşk*, nşr. Ali Şîrî, Beyrût: Dârü'l-fikr.
- İBN EBÎ'L-HADÎD (1959). *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, Beyrût.
- İBN HACER EL-ASKALÂNÎ, Şihâbuddîn Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali (1406/1986). *Lisânü'l-mîzân*, Beyrût: Müessesetü'l-a'lemî li'l-matbûât. (1995). *el-İsâbe*. nşr. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvez, Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye. (1406/1986). *Takrîbü't-tehzîb*, Suriye: Dârü'r-Reşîd. (h. 1327). *TeHzîbu't-tehzîb*, Haydarâbât: Matbatu Dâri'l-Meârif.
- İBN HALLİKÂN (1972). *Vefâyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zenân*, nşr. İhsân Abbâs, Beyrût.
- İBN HİBBÂN, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Muâz b. Ma'bed et-Temîmî, Ebü Hâtîme d-Dârimî el-Bustî (1991). *Meşâhiru ulemâi'l-emsâr ve a'lâmu fukahâi'l-aktâr*, Dârü'l-vefâ. (1395/1975). *es-Sikât*, Beyrût: Dârü'l-fikr.
- İBN SA'D, Ebü Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî el-Basrî (1968). *et-Tabakâtü'l-kübâ*, Beyrût: Dâru sâdir.
- İBNÜ'L-CEVZÎ (1415/1995). *el-Mevzûât*, Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye.
- İCLÎ, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-İclî el-Kûfî (ts). *Ma'rifetü's-sikât*, Kahire: Matbaatü'l-Medenî.
- KETTÂNÎ, Muhammed b. Cafer (1994). *er-Risâletü'l-mustatrafe li beyâni meşhûri kütübî's-sünneti'l-müşerrefe/Hadis literatürü*, trc. Yusuf Özbek, İstanbul: İz Yayıncılık.
- KEŞŞÎ, Ebü Amr Muhammed b. Ömer (ts). *er-Ricâl*, Kerbelâ: Müessesetü el-a'lâmî.
- KORKMAZ, Sıddık (2007). *Nehcü'l-Belâğa'nın Müellifi ve Metni İle İlgili Problemler*, Bahar, Konya: SÜİFD.
- KÜHKEMERÎ, Abdullatif b. Ali Ekber el-Hüseyinî (1406). *Minhâcü'l-berâe mukaddimesi*, Kum: Mektebetü Âyetillâh el-Mer'âşî. (*Minhâcü'l-berâe* Kutbuddîn er-Râvendî (573/1177)'ye ait *Nehcü'l-Belâğa* şerhidir. el-Kühkemerî kitabın tahkikini yapan ve mukaddimesini yazan muasır bir müelliftir).
- MÂZENDERÂNÎ, Ebü Ali el-Hâiri Muhammed b. İsmâil (ts). *Münthe'l-mekâl fi ahvâli'r-ricâl*, Kum: Müessesetü Âli Beyt li İhyâi't-türâs.
- MELÂH, Mahmud Muhammed (1430/2009). *Teşrihu Şerhi Nehci'l-Belâğa*, nşr. Süleyman Sâlih el-Hiraşî, Riyâd: Dârü'l-âli ve's-sahb.
- MÜFİD, eş-Şeyh Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân b. el-Muallim Ebü Abdillâh el-Ukberî el-Bağdâdî (413/1022) (ts). *el-Cemel*, Kum: Mektebetü'd-dâveri. (1993). *el-Emâli*, Kum: Menşürâtu Cemâati'l-Müderrişîn. (1993). *el-İrşâd*, Beyrût: Dârü'l-Müfid.
- NECÂŞÎ, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali b. Ahmed b. el-Abbâs en-Necâşî el-Esedî el-Kûfî (1416). *Ricâlü'n-Necâşî*, Beyrût: Dârü'l-advâ.
- ÖZ, Mustafa (2011). *Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları*, İstanbul: Ensar Neşriyat. (2002). "Küleynî", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, XXVI, 538-539. (2006). "Necâşî Ahmed b. Ali", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, XXXII, 475.
- RÂVENDÎ, Kutbuddîn Ebü'l-Hüseyin Sa'id b. Hibetullâh (1406). *Minhâcü'l-berâe*, nşr. es-Seyyid Abdullatif el-Kühkemerî, Kum.
- SAFEDÎ, Selâhuddîn Halîl b. Aybek b. Abdillâh (2000). *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, Beyrût: Dâru İhyâi't-türâs.
- SEKAFÎ, İbrâhîm b. Muhammed (1395). *el-Gârât*, nşr. Celâlüddîn el-Hüseyinî el-Ermevî, Beyrût: Dârü'l-edvâ'
- SUBHÂNÎ, Cafer (1421). *Durûsu müceze fi ilmeyi'r-ricâl ve'd-dirâye*, Kum: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdik.
- SUBHÎ es-Sâlih (2004). *Nehcü'l-Belâğa*, Kahire: Dârü'l-küttâbi'l-Mısri.
- ŞERÎF RADÎ, Ebü'l-Hasan Muhammed b. Hüseyin b. Musa b. Muhammed b. Musa b. İbrahim b. Musa el-Kâzım, *Nehcü'l-Belâğa*, (Not: *Nehcü'l-Belâğa*'nın değişik baskıları olmakla birlikte *Nehcü'l-Belâğa*'da geçen metinleri verirken kullandığımız nüsha Abdü'z-Zehrâ el-Hüseyinî el-Hatîb'in tahrir çalışması olan *Mesâdiru Nehci'l-belâğa ve esânîdüh* (1985). Beyrût: Dârü'l-edvâ'. isimli kitabında kullandığı nüshadır) (ts) *Hakâikü't-te'vîl*, nşr. Muhammed Rızâ Âli Kâşifü'l-Gitâ', Dârü'l-muhâcere. (1406). *Hasâisü'l-Eimme (Hasâisü Emîri'l-Mü'minîn)*, nşr. Muhammed Hâdî el-Eminî, Meşhed: Mecmeu'l-buhûsi'l-İslâmiyye. (ts). *el-Mecâzâtü'n-Nebeviyye*, nşr. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Kum: Mektebetü basireti.
- ŞEŞEN, Ramazan (1993). "Câhiz", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, VII, 22-24.
- ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed (ts). *el-Fevâidü'l-mecmûa fi'l-ehâdisi'l-mevûda*, Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye.
- ŞEYH SADÛK, Ebü Cafer Muhammed b. Ali İbn Bâbeveyh el-Kummî (h. 1403). *el-Hisâl*, nşr.: Ali Ekber el-Çaffârî, Kum: Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî. (ts). *Men lâ yahduruhu'l-fakîh* pdf, kitap için bkz. www.Ghaemiyeh.com. Erişim: 04.7.2016.
- TABERÎ, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Ğalîb el-Âmulî (1387). *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, Beyrût: Dârü't-türâs
- TÛSÎ, Ebü Cafer Şeyhu't-Tâife Muhammed b. Hasan b. Ali (h. 1415). *Ricâlü't-Tûsî*, nşr. Cevâd el-Kayyûmî el-İsfehânî, Kum: Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî.

- TÜLÜCÜ, Süleyman (2002). "Kelbi Hişam b. Muhammed", *DÍA*, Ankara: TDV Yayınları, XXV, 204-205.
- UKAYLÎ, Ebu Cafer Muhammed b. Ömer b. Musa (1984). *ed-Duafâü'l-kebîr*, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye.
- YAVUZ, Yusuf Şevkin (1993). "Câhiz", *DÍA*, İstanbul: TDV Yayınları, VII, 24-26.
- ZEBEBÎ, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ts). *Mîzânü'l-i'tidâl*, Beyrut: Dârü'l-mârifetü'l-ilmîyye.
- (1986). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnâvûd-Muhammed Naîm el-Arkusûsî, Beyrût: Müessesetü'r-risâle.
- (1418/1997). *el-Muğnî fi'd-duafâ*, Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye.
- (h. 1374). *Tezkirekü'l-huffâz*, Dâiretü'l-Me'ârifü'l-Osmâniyye.
- ZİRİKLÎ, Hayruddîn, *el-A'lâm* (1980). Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn.